

כי תבואו מלחמה בארצכם - בירור דין עזרת ישראל מיד צר

הרב יאיר קאהן, ר"מ בישיבת הר עציון

פתיחה

"בכל דוד ודור עומדים עלינו לכלותינו". שוב נוכחנו בצורה מצמררת ומטלטלת, עד כמה דברי חכמינו ז"ל הם נצחיים ועדכניים. שוב נכפה עלינו להילחם מלחמת הגנה, המכונה על ידי הרמב"ם "עזרת ישראל מיד צר שבא עליהם". אמנם, רבים כבר עסקו בסוגיה זו ולא חזרתי עליה אלא בשביל דברים שנתחדשו בה.

1. האם מלחמת הגנה היא מלחמת מצווה?

מן המפורסמות הוא, שעל פי שיטת הרמב"ם (מלכים ה, א) קיימים שלושה סוגים של מלחמות מצווה:

ואי זו היא מלחמת מצווה? זו מלחמת שבעה עממים, ומלחמת עמלק, ועזרת ישראל מיד צר שבא עליהם. ואחר כך נילחם במלחמת הרשות, והיא המלחמה שנילחם עם שאר העמים כדי להרחיב גבול ישראל ולהרבות בגדולתו ושמעו.¹

אחד ההבדלים בין מלחמת מצווה למלחמת רשות, נוגע לדין החוזרים מעורכי המלחמה, כפי שפוסק הרמב"ם (שם ו, ד):

במה דברים אמורים שמחזירין אנשים אלו מעורכי המלחמה? במלחמת הרשות, אבל במלחמת מצווה הכל יוצאין, ואפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה.

* מורסם לראשונה בספר "מה אהבתי תורתך", הוצאת הר עציון (תשע"ד).
1 עיין במאמרו החשוב שכתב מו"ר הרב עמיטל זצ"ל לגבי מלחמת רשות: רסיסי טל, עיון לב.

בפשטות, הביטוי "מלחמת מצווה" מתייחס למלחמה הנדרשת לשם קיום מצווה מסוימת. לאור זאת, דברי הרמב"ם מעוררים תמיהה: מלחמת שבעת עממים² ומלחמת עמלק אכן קשורות למצוות מסוימות והגדרתן כמלחמות מצווה ברורה, אך מהי המצווה שבגינה מלחמת עזרת ישראל מיד צר מוגדרת כמלחמת מצווה?

יש אשר העלו בהקשר זה את האיסור "לא תַעֲמֹד עַל דַּם יִרְעָךָ" (ויקרא יט, זט).³ אולם רוב הפוסקים הסכימו שאסור לאדם להכניס את עצמו לסכנה כדי להציל את חברו,⁴ ואם כן - כיצד נוכל לחייב חיילים להסתכן בקרב על בסיס מצווה זו?!

זאת ועוד, בחינת המקורות העוסקים בנושא מעלה כי כלל לא ברור מהיכן שאב הרמב"ם את דבריו, כאשר הגדיר את עזרת ישראל מיד צר כמלחמת מצווה. הלא שנינו במשנה בסוטה (ז, ה) ביחס לחוזרים מעורכי המלחמה:

במה דברים אמורים? במלחמות הרשות, אבל במלחמות מצוה הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה.⁵ אמר ר' יהודה: במה דברים אמורים? במלחמות מצוה, אבל במלחמות חובה הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה.

ובבבלי (סוטה מד, ב) למדנו:

אמר ר' יוחנן: רשות דרבנן זו היא מצוה דר' יהודה; מצוה דרבנן זו היא חובה דר' יהודה. אמר רבא: מלחמות יהושע לכבוש, דברי הכל חובה; מלחמות בית דוד לרווחה, דברי הכל רשות; כי פליגי, למעוטי עובדי כוכבים דלא ליתי עלייהו - מר קרי לה מצוה ומר קרי רשות. נפקא מינה לעוסק במצוה שפטור מן המצוה.⁶

לפי רש"י על אתר (ד"ה אמר רבא), רבא בא לפרש את דברי ר' יוחנן. לפי פירושו, אין שום מחלוקת בין ר' יהודה לחכמים לגבי עצם דין החזרה מעורכי המלחמה, ולדברי הכל במלחמת יהושע יוצא אפילו חתן מחדרו, ואילו במלחמת בית דוד לרווחה הוא חוזר

2 לדעת הרמב"ם, מדובר על המצווה לאבד שבעת עמי כנען, עיין ספר המצוות עשה קפז. מנגד, הרמב"ן סובר שהמצווה היא יישוב ארץ ישראל, עיין השגות הרמב"ן לספר המצוות, שכחת העשין ד.

3 עיין בשיריי קרבן סוטה ח, י.

4 עיין בשו"ת הרדב"ז ג, תרכז. יש לציין שנחלקו הפוסקים אם חייב אדם להיכנס לספק סכנה על מנת להציל את חברו, עיין: כסף משנה רוצח א, יד; פתחי תשובה חו"מ תכו, ב. מסתבר שמלחמה היא בגדר סכנה ודאית; אמנם, יש הטוענים שסכנת הרבים שאני, עיין הערה 26.

5 מאכן הוכיח המנחת חינוך (תרג) שנשים חייבות במלחמת מצווה, אבל עיין ברדב"ז (מלכים ז, ד).

6 עיין מה שחידש בזה הרב יהודה גרשוני זצ"ל, משפט המלוכה, עמ' קכה.

לביתו. לדבריו, לא נחלקו במשנה אלא לגבי מלחמת מנע, שלפי ר' יהודה כיוון שיש בה מצווה נאמר בה דין "עוסק במצווה פטור מן המצווה", ולפי חכמים היא מלחמת רשות שלא שייך בה היתר זה.⁷ בכל אופן, הכל מודים שאין חתן יוצא למלחמה מעין זו.

באופן דומה נראה גם מתוך פירוש הרמב"ם למשנה זו:

לא נחלקו אלא במלחמת אומות הנלחמים בהם כדי להחלישם שלא ילחמו בישראל ולא יתנפלו על ארצם - תנא קמא קורא את זה רשות ור' יהודה קורא למלחמה זו מצוה. ולדעת ר' יהודה מי שהיה עוסק במלחמה זו או בצרכיה פטור מן המצוות... ולדעת תנא קמא אינו עוסק במצוה. ואין הלכה כר' יהודה.

יוצא אפוא, כי לכאורה אין מקור ברור לפסק הרמב"ם, שמלחמת עזרת ישראל מיד צר שבא עליהם היא מלחמת מצווה, שהכל יוצאים אליה. אם כוונת הרמב"ם ב"עזרת ישראל מיד צר שבא עליהם" היא למה שלמדנו בסוגיה מלחמת "עובדי כוכבים דלא לייתי עלייהו", לפי פירוש רש"י הדין פשוט שחתן פטור ממנה,⁸ ולא נחלקו במשנה אלא לגבי הפטור של העוסק במצווה.

2. מקור שיטת הרמב"ם

לכאורה צריכים אנו לומר שכוונת הרמב"ם בכותבו "עזרת ישראל מיד צר שבא עליהם" היא שכבר באו, ואין כוונתו למלחמת מנע המוזכרת בגמרא. דין זה יצא לו להרמב"ם מתוך דיוק; כלומר, פטור חתן לא נאמר אלא במלחמת עובדי כוכבים "דלא לייתי עלייהו", ומכאן שאם כבר בא האויב, אזי המערכה נגדו היא מלחמת המצווה שחתן יוצא מחדרו להשתתף בה.⁹ אף על פי שחילוק זה אינו אלא דיוק מסוגית הבבלי, הרי הוא מפורש בירושלמי (סוטה ת, ו):¹⁰

ר' יהודה היה קורא מלחמת רשות כגון אנן דאזלין עליהון, מלחמת חובה כגון דאתיין אינון עלינן.¹¹

- 7 עיין במאירי שהחליף את השיטות, ויש שהבינו שטעות נפלה בספרים.
- 8 עיין בשו"ת יחל ישראל (קט), שראה את סוגית הבבלי על פי פירושו של רש"י כמקור לשיטת הרמב"ם, אך דבריו אינם ברורים לי כלל. ע"ש.
- 9 יש להעיר שאין הכרח בדיוק זה. ייתכן שרבא הזכיר מלחמת מנע, כדי לחדש שאפילו במלחמה כזו טובר ר' יהודה שיש דין עוסק במצווה. עוד אפשר לדחות ולומר שבמלחמת הגנה יודו חכמים שיש דין עוסק במצווה, ולכן רבא הזכיר "למעוטי עובדי כוכבים דלא לייתי עלייהו" דווקא.
- 10 וכן פירש הקרן אורה בסוטה. ועיין עוד: שיירי קרבן ד"ה מלחמת רשות; חזון איש עירובין קיד, ב.
- 11 יש לדון במצב שבו הצר מתכוון למלחמה אך טרם התחיל להילחם. האם פעולה צבאית על מנת להשיג עליונות במלחמה העומדת לפרוץ, היא בגדר עזרת ישראל מיד צר, או בגדר למעוטי עובדי

אך לפי פירוש זה, הרמב"ם פסק את הדיוק היוצא מתוך הסוגיה, אך השמיט את הנאמר בה במפורש.¹² לכן קשה לקבל הסבר זה בדברי הרמב"ם.

לענ"ד, על מנת להסביר את שיטת הרמב"ם יש להתבונן בדברי הירושלמי (ס):

אמר ר' יוחנן: משמעות ביניהן, ר' יהודה היה קורא למלחמת הרשות מלחמת מצוה, אבל במלחמת חובה הכל יוצא אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה. אמר רב חסדא: מחלוקת ביניהן, רבנין אמרין מלחמת מצוה זו מלחמת דוד מלחמת חובה זו מלחמת יהושע, ר' יהודה היה קורא מלחמת [מצוה] כגון אנן דאזלין עליהן, מלחמת חובה כגון דאתיין אינון עלין.¹³

לפי הירושלמי, לדעת ר' יוחנן אין שום מחלוקת בין ר' יהודה לחכמים, ואין ביניהם אלא הבדל מילולי.¹⁴ ר' חסדא חולק על ר' יוחנן, וטוען שאכן יש מחלוקת בין ר' יהודה וחכמים:¹⁵ חכמים סוברים שדין "הכל יוצאים" נוגע רק למלחמה כעין מלחמת יהושע, ואילו ר' יהודה חולק וסובר שאפילו במלחמת הגנה "דאתיין אינון עלינון" חתן יוצא מחדרו. אמנם, במלחמה בה "אנן דאזלין עליהן" מודה ר' יהודה שחוזרים מעורכי המלחמה.¹⁶

לאור סוגיית הירושלמי לכאורה היה אפשר לפרש גם את הבבלי בצורה דומה, כך שרבה לא בא לפרש את שיטת ר' יוחנן, אלא לחלוק על דבריו. ר' יוחנן אמר: "רשות דרבנן זו היא מצוה דר' יהודה, מצוה דרבנן זו היא חובה דר' יהודה", ולדעתו אין שום מחלוקת ביניהם. לעומת זאת, לדעת רבא יש מחלוקת בין ר' יהודה לחכמים: "כי פליגי למעוטי עובדי כוכבים דלא ליתי עלייהו, מר קרי לה מצוה ומר קרי רשות". להבנתו, נחלקו התנאים בשאלה האם הכל יוצאים למלחמת עזרת ישראל מיד צר, והרמב"ם פסק שבמצב כזה חתן אכן יוצא למלחמה.¹⁷

כוכבים דלא ליתי עלייהו? עיין: מאירי סוטה מד, ב ד"ה ואמר אחר כך; משיב מלחמה א, עמ' קטז;

וכן עמוד הימיני ס' קפט, שם תלה הרב ישראלי זצ"ל שאלה זו במחלוקת הראשונים.

12 עיין מה שתיירץ הלחם משנה בזה, אך דבריו דחוקים. ועיין ברסיסי טל ח"א, עמ' רצו.

13 תיקנתי על פי כתב יד לידן. ועיין בקרבן העדה שהחליף את גרסת הספרים.

14 עיין בפני משה, שלדברי ר' יוחנן בירושלמי אכן יש נפקא מינה לעניין עוסק במצווה, כסוגית הבבלי.

15 גם מלשון המדרש שמואל (פרשה כב) משמע שר' יהודה בא לחלוק על דברי חכמים.

16 עיין בפני משה, ועיין גם בקרן אורה בהסבר הירושלמי.

17 מובן שלפי פירוש זה הרמב"ם במשנה תורה חזר בו מפירושו למשנה.

אמנם עדיין יש מקום לעיין בדברי הרמב"ם על שדחה את שיטת חכמים ופסק כר' יהודה.¹⁸ זאת ועוד, סיום הגמרא: "נפקא מינה לעוסק במצוה שפטור מן המצוה", קשה מאוד לפי פירוש זה.

3. בין מלחמת מצווה למלחמת חובה

טרם אבאר מה שנראה לעניות דעתי בהסבר הירושלמי, יש לחזור ולעיין בדברי המשנה בסוטה (ח, ז):

במה דברים אמורים? במלחמות הרשות, אבל במלחמות מצוה הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה. אמר ר' יהודה: במה דברים אמורים? במלחמות מצוה, אבל במלחמות חובה הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה.

לפי פשוטם, דברי המשנה מורים שר' יהודה מקל בחובת היציאה למלחמה, ולדבריו חוזרים מעורכי המלחמה גם במלחמת מצווה. לשיטתו, רק למלחמת חובה הכל יוצאים. אולם, לפי פירוש הירושלמי שהבאנו לעיל, משמע שלפי הבנת רב חסדא כוונת ר' יהודה היא להחמיר על דברי חכמים, ולדבריו הכל יוצאים למלחמה אפילו חתן מחדרו, גם במלחמת הגנה, "דאתיין אינון עלינון".

מסתבר אפוא לפרש את מחלוקת ר' יהודה וחכמים באופן אחר.

לדעת ר' יהודה, מלחמת חובה היא מלחמת הגנה הנכפית עלינו. ההחלטה לצאת למלחמה כזו מחויבת מהזכות הטבעית של כל אומה להגן על עצמה. זכות טבעית זו למדנו ממלחמת מדין, כפי שמופיע במדרש (במדבר רבה כא):

'צורר את המדינים' למה? 'כי צוררים הם לכם!' מיכן אמרו חכמים: בא להרגך השכם להרגו.

הרי זה כעין דין 'הבא להרגך השכם להרגו', הנלמד מפרשת 'הבא במחותרת' (שמות כב).¹⁹ לדברינו, כשם שלגבי הפרט התורה מלמדת אותנו שיש לאדם זכות להגן על

18 בניגוד לפסיקתו בפירוש המשניות, ועיין בשיירי הקרבן על הירושלמי שבעל כנסת הגדולה התקשה מאוד על כך.

19 עיין בבבלי סנהדרין עב, א וביומא פה, ב, ובפירוש רש"י שם. לעומת זאת, עיין המאירי בסוגיה בסנהדרין ד"ה המשנה החמישית, שכתב כי דין 'השכם להורגו', אף לגבי יחיד, נלמד ממלחמת מדין.

חיי, ²⁰ כך למדנו לגבי הכלל ממלחמת מדין. ²¹ יוצא מכך כי החובה להילחם במלחמת הגנה אינה עבור קיום מצווה אלא עבור קיום העם.

לפי ר' יהודה, הכל יוצאים למלחמה רק במלחמת חובה; כלומר, מלחמה שאנחנו מוכרחים להילחם בה על מנת להתקיים. במלחמה שלא נכפית עלינו מבחוץ, אפילו אנו מצווים בה, כגון מלחמת יהושע ומלחמת עמלק, יש דין חזרה מעורכי המלחמה. לעומתו, חכמים סוברים שהכל יוצאים למלחמה אפילו במלחמת מצווה, קל וחומר במלחמת חובה. ²² לפי פירוש זה, דברי המשנה מתפרשים כפשוטם:

במה דברים אמורים במלחמות הרשות, אבל במלחמות מצוה הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה. אמר ר' יהודה: במה דברים אמורים - במלחמות מצוה, אבל במלחמות חובה הכל יוצאין, אפי' חתן מחדרו וכלה מחופתה.

כלומר, ר' יהודה חולק על חכמים וסובר כי במלחמת מצווה חוזרים מעורכי המלחמה, וכי דין "הכל יוצאים" לא נאמר אלא במלחמת חובה, ²³ שהיא עזרת ישראל מיד צר. ²⁴

20 מכאן למדנו כי דין 'הבא להרג' שונה מדין 'רודף'. המציל, המנסה להרוג את הרודף מדין 'רודף', צריך להתרות לכתחילה ברודף, וכן אם הוא יכול להציל את הנרדף באחד מאיבריו של הרודף אסור לו להרוג. לעומת זאת, ייתכן כי המנסה להרוג את רודפו מדין 'השכם להרגו' אינו צריך להתרות בו, וכן אינו צריך להשתדל להציל עצמו באחד מאברי הרודף (ענין במשנה למלך בסוף הלכות חובל ומזיק, ובהגהה שם. אמנם, עיין סנהדרין מט, א). מכאן, שדין 'מצילין אותם בנפש' הוא מעיקרו דין של הצלה המבוסס על חיובא דרודף או על אימו על הנרדף בלי רשות או סמכות, ולעומתו דין 'השכם להרגו' מבוסס על זכות טבעית להגנה עצמית שהתורה מעניקה לאדם. כך כתב הגר"ז בהלכות רוצח: "דלא מצינו חילוקא בחיובא דרודף בין נרדף לכל אדם, אלא דהוא דין בפני עצמו על הנרדף שמוותר לו להורג משום דהבא להרגך השכם להורגו, והוא כעין היתירא לנרדף". ועיין מה שכתבתי בדף קשר של ישיבת הר עציון גיליון 205.

21 אם כנים הדברים, דין 'עזרת ישראל מיד צר' נאמר גם טרם שהצר פתח במלחמה בפועל, ועיין לעיל הע' 11.

22 ייתכן שמחלוקת חכמים ור' יהודה היא קוטבית: לדעת חכמים הכול יוצאים רק במלחמת מצווה ולא במלחמת חובה, ואילו לדעת ר' יהודה הכול יוצאים רק במלחמת חובה אך לא במלחמת מצווה.

23 כעין זה למדנו בחולין (קה, א), ש'חובה' אמור במקום סכנה: "אמר רב אידי בר אבין אמר רב יצחק בר אשיין מים ראשונים מצוה ואחרונים חובה... אמר רב יהודה בריה דרבי חייא מפני מה אמרו מים אחרונים חובה שמלח סדומית יש שמשמא את העינים".

24 אולי אפשר לפרש את שיטת רבא בסוגית הבבלי בדרך דומה. "כי פליגי למעוטי עובדי כוכבים דלא ליתי עלייהו מר קרי לה מצוה ומר קרי רשות" - כלומר, לפי ר' יהודה הכול יוצאים למלחמת הגנה כמו במלחמת מצווה, ואילו לפי חכמים דין מלחמת הגנה כדין מלחמת הרשות וחוזרים בה מעורכי המלחמה. לפי זה יש לפרש שסיום הגמרא: "נפקא מינה לעוסק במצוה שפטר מן המצוה" לא בא להציע נפקא מינה בין ר' יהודה וחכמים, שהרי הם נחלקו בעיקר דין מלחמת הגנה, אלא שהוא מציין נפקא מינה בין מלחמת מצווה למלחמת חובה לדעת ר' יהודה, שבמלחמת מצווה העוסק

לפי מה שביארנו, דברי הרמב"ם שהכל יוצאים למלחמה הן במלחמת מצווה - מלחמת שבעה עממים ומלחמת עמלק - והן במלחמת חובה, עזרת ישראל מיד צר שבא עליהם, תואמים לגמרי את שיטת חכמים המחמירה, לפי פירוש הירושלמי.²⁵ זאת ועוד, שאלת המצווה הכרוכה במלחמת עזרת ישראל מיד צר סרה מאליה, שכן לא במצווה אנו עוסקים, כי אם בהכרח וחובה. לכן, אפילו "לֹא תַעֲמֹד עַל דָּם רַעֲפָה" אינו מחייב להיכנס לסכנה כדי להציל את הפרט, כאשר עם ישראל מותקף על ידי אויב יש חובה לצאת למערכה כדי להגן על העם.²⁶

והנה, כבר העירו רבים על דין מלחמה בזמן הזה בעקבות דברי הרמב"ם בהקדמתו למניין המצוות בספר המצוות:

וידוע גם כן שהנבואה והמלוכה כבר נסתלקו ממנו עד שנסור מן העונות שאנחנו מחזיקים בהם ויכפר לנו וירחמנו כמו שיעדנו ויחזירם לנו... וידוע שהמלחמות וכבוש הארצות לא יהיה אלא במלך ובעצת סנהדרי גדולה וכהן גדול כמו שאמר ולפני אלעזר הכהן יעמוד.

הרי לנו שעל מנת לצאת למלחמה יש צורך במלך, וגם מלחמת מצווה במשמע. מכאן שאין דין מלחמה בתקופה בה אין מלך בישראל, ואפילו עזרת ישראל מיד צר.²⁷ אמנם יש לדון אם הצורך במלך מתייחס למלך ממש, או שהכוונה למנהיג האומה גם אם אין לו דין מלך. וזה לשון המאירי (סוטה מב, א):

כל מלחמה שמלכי ישראל או מנהיגיהם נלחמים עם אויביהם... - בכלם ממנין כהן אחד לדבר אל העם ולדרוש להם ולחזק את לבבם.

וכבר קדמו הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות (העשין והלאוין שסילק), וזה לשונו:

במצווה פטור מן המצווה, ואילו במלחמת חובה, אף על פי שדינה כמלחמת מצווה לגבי דין 'הכול יוצאים', לא נאמר בה 'העוסק המצווה פטור מן המצווה'.

25 עיין בביאור הגר"א (או"ח תקמו, ה), שדרכו של הרמב"ם לסמוך על הירושלמי כאשר הסוגיה פשוטה שם יותר. וכך כתב בעוד מקומות: י"ד סג, א; ריז, יח; רכו, יא; אבה"ע ז, ב.

26 לגבי כניסה לסכנה למען הצלת הרבים, עיין: אור שמח רוצח ז, ח; משך חכמה שמות ד, יט; משפט כהן קמג; היכל יצחק או"ח לט.

27 הרמב"ם הזכיר גם את קיומם של סנהדרין וכהן גדול לשם שאילת משפט האורים. אמנם, לגבי הצורך בסנהדרין אין זה אלא לגבי מלחמת הרשות, כמו ששינונו בסנהדרין (ב, א), וכך פסק הרמב"ם (מלכים ה, ב). לגבי שאלה באורים ותומים, יש לדון אם חובה זו נאמרה גם לגבי מלחמת מצווה (עיין משיב מלחמה א, עמ' קטז). כמו כן יש לדון למה השמיט הרמב"ם את דין אורים ותומים מה"ד החזקה. יש שהציעו שלהלכה אין שאלה באורים ותומים מעכבת, ואולי יש להבדיל בין זמן שיש אורים ותומים ובין זמן שאינם (עיין ציץ אליעזר כ, מג).

ויש לי ענין מצוה מסתפק עלי, והוא שייראה לי שמצוה על המלך או על השופט ומי שהעם ברשותו להוציאם לצבא במלחמת רשות או מצוה להיות שואל באורים ותומים.

ומרן הרב קוק זצ"ל כתב במשפט כהן (קמד):

נראים הדברים שבזמן שאין מלך, כיון שמשפטי המלוכה הם גם כן מה שנוגע למצב הכללי של האומה, חוזרים אלה הזכיות של המשפטים ליד האומה בכללה. וביחוד נראה שגם כל שופט שקם בישראל דין מלך יש לו, לענין כמה משפטי המלוכה, וביחוד למה שנוגע להנהגת הכלל.

ברם, מלשונו בספר המצוות נראה שבמלך ממש הרמב"ם מדבר.²⁸ אם כן, האם נסיק מדבריו כי בזמן הזה שבו אין לנו מלך אין שום חיוב מלחמה, וכי כשיבוא צר ואויב בשערי ירושלים ח"ו לא נילחם נגדו?²⁹

לכן מסתבר שכל זה לא שייך כלל למלחמת עזרת ישראל מיד צר, וכך משמע מדברי הרב משה פיינשטיין זצ"ל בתשובותיו (אגרות משה חו"מ ב, עח):

שאני סובר שענין מלחמה, כיון שנוגע לפקוח נפש צריך ציווי מיוחד ואורים ותומים וסנהדרין אף במלחמת מצוה כמלחמת עמלק. ומוכרח זה מהא דדוד ושלמה וכל מלכים הצדיקים לא יצאו להלחם בעמלק, וזה דבר ברור ומוכרח שלא שייך לפלוג על זה, ורק כשנפלו העכו"ם על ישראל כהא דאנטיוכוס מלך יון וכדומה דהוא להצלה, עשו מלחמה.

ולפי דרכנו, שדין עזרת ישראל מיד צר מושרש במישור האנושי-הלאומי ולא במישור הציווי, הדברים ברורים, שהרי לא בקיום מצוות מלחמה אנו עוסקים כי אם בזכות עם ישראל לחיות. לכן, אפילו נדרש מלך ממש עבור מצוות מלחמה, ברור ופשוט שהחובה להגן על העם מוטלת על השופט אשר יהיה בימים ההם, ו"יפתח בדורו כשמואל בדורו" (ראש השנה כה, ב).

28 כך גם נראה מסדר הלכותיו בי"ד החזקה, שם צירף דיני מלחמה להלכות מלכים וקרא להם "הלכות מלכים ומלחמות". ועיין במה שקבע בראשית דבריו ש"אין מעמידין מלך בתחילה אלא על פי בית דין של שבעים זקנים ועל פי נביא" (שם א, ג). ברם יש לשאול, כיצד שייך מינוי מלך בתקופה שאין בה נבואה, כגון תקופת החשמונאים, והרי הרמב"ם כתב בריש הלכות חנוכה: "והעמידו מלך מן הכהנים וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה?" כנראה צריך לומר שאין נביא מעכב. ועיין ברמב"ן (דברים יז, טו) ובספר מלכות בית דוד (סימן ה). אמנם עדיין יש לדון על דברי הרמב"ם בהלכות חנוכה ממה שכתב בהלכות מלכים (א, ח), ואין כאן מקומו.

29 עיין מה שכתב בכך הרב ישראלי זצ"ל, עמוד הימיני, סימן ז.

ויותר נראה שחובת ההגנה מוטלת על עם ישראל, ולכן כל ישראל מצווים לבוא לעזרת ה' בגיבורים. על פי זה יש לפרש את דברי הרמב"ם בהלכות שבת (ב, כג):

גוים שצרו על עיירות ישראל, אם באו על עסקי ממון אין מחללין עליהן את השבת ואין עושין עמהן מלחמה. ובעיר הסמוכה לספר, אפילו לא באו אלא על עסקי תבן וקש יוצאין עליהן בכלי זיין ומחללין עליהן את השבת. ובכל מקום אם באו על עסקי נפשות או שערכו מלחמה או שצרו סתם, יוצאין עליהן בכלי זיין ומחללין עליהן את השבת. ומצוה על כל ישראל שיכולין לבוא לצאת ולעזור לאחיהם שבמצור ולהצילם מיד הגוים בשבת, ואסור להן להתמהמה למוצאי שבת.³⁰

וכך כתב הרב שלמה גורן זצ"ל (משיב מלחמה א, עמ' קטו):

כי אם אנו מותקפים על ידי האויב, בודאי שאין צורך בשום סמכות להשיב מלחמה שיערה להגן על נפשותינו, ולא על זה יש צורך להוכיח שהיא נוהגת בזמן הזה כי התורה אמרה 'אם בא להורגך השכם להורגו'.³¹

וכבר קילל מלאך ה' את יושבי מרוז "כִּי לֹא בָאוּ לְעִזְרַת ה' לְעִזְרַת ה' בְּגִבּוֹרִים" (שופטים ה, כג), אף על פי שלא היה לדבורה דין מלך.

4. "וְהִרְעַתֶּם בְּחֻצְרוֹת וְנִזְכַּרְתֶּם לִפְנֵי ה' אֱ-לֹהֵיכֶם וְנוֹשַׁעְתֶּם מְאִיְבֵיכֶם" - על חובת התרועה בשעת מלחמה.

ראינו אפוא שהגדרת מלחמת עזרת ישראל מיד צר כמלחמת מצווה אינה משום שיש בה קיום של צו א-לוהי, אלא מפאת היותה מוכרחת במישור הלאומי. לאור הדברים, נדמה כי התגובה הדתית לצר הנלחם בנו אינה באה לידי ביטוי בגיוס למלחמה, כי אם במצוות חצוצרות. הרמב"ם הביא מצווה זו בהלכות תעניות (א, א):

30 כך יש לדייק ממה שכתב הרמב"ם בהלכות חנוכה (ג, א): "בבית שני כשמלכו יון גזרו גזרות על ישראל ובטלו דתם ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצוות, ופשטו ידם בממונם ובבנותיהם ונכנסו להיכל ופרצו בו פרצות וטמאו הטהרות, וצר להם לישראל מאד מפניהם ולחצום לחץ גדול עד שריחם עליהם א-להי אבותינו והושיעם מידם והצילם וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים והרגום והושיעו ישראל מידם והעמידו מלך מן הכהנים...". הרמב"ם הקדים את המלחמה נגד הצר שבא עליהם להעמדת המלך מן הכהנים, ומשמע שמלחמת עזרת ישראל מיד צר אינה מותנית במינוי מלך.

31 אמנם בניגוד לדרכנו, עיין שם שהרב גורן זצ"ל בונה את שיטתו על הלאו "לא תעמד על דם רעק". ועיין עוד: חזון איש עירובין קיד, ג; שו"ת דברי יציב חו"מ פא.

מצות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבא על הצבור, שנאמר 'על הצר הצורר אתכם והרעותם בחצוצרות'; כלומר, כל דבר שייצר לכם כגון בצורת ודבר וארבה וכיוצא בהן זעקו עליהן והריעו.

אבל עיין בספר המצוות (עשה נט), שם כתב הרמב"ם:

היא שזונו לתקוע בחצוצרות במקדש עם הקרבת כל קרבן מקרבני המועדות, והוא אמרו יתברך 'וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשכם ותקעתם בחצצרת', ובבאור אמרו שמצות היום בחצוצרות. וכבר התבאר משפטי מצוה זו בספרי וראש השנה ותענית. וכן אנחנו מצווים לתקוע בחצוצרות בעתות הצורך והצרות כשנזעק לפני השם יתברך, והוא אמרו 'וכי תבאו מלחמה בארצכם על הצר הצורר אתכם'.

הנה הרמב"ם צירף את המצווה להריע בחצוצרות בעתות צרה אל מצוות תקיעה בחצוצרות בימי שמחה. שיטה זו תמוהה היא, שהרי לכאורה יש כאן שתי מצוות שונות לחלוטין - מצווה אחת המחייבת תקיעה בחצוצרות במועדים בשעת הקרבת הקרבנות, ומצווה אחרת המחייבת תרועה בעתות צרה ומלחמה?³²

וכבר הרגיש בזה המגיד משנה, וזה לשונו:

וראיתי לרבינו בספר המצוות שלו שמנה תרועה זו ותקיעה שבשעת הקרבנות במצוה אחת, ותמה אני למה שהרי שני פסוקים הם בכתוב.

יש לבעל דין לבוא ולטעון שהרמב"ם חזר בו ממה שכתב בספר המצוות. אולם עדיין אין זה פוטר אותנו מלהסביר את שיטת הרמב"ם מלכתחילה. זאת ועוד, גם ב"ד החזקה לא תיאר הרמב"ם (כלי המקדש ג, ה) את תקיעת החצוצרות במועדים כמצוות עשה מן התורה:

בימי המועדות כולם ובראשי חדשים היו הכהנים תוקעים בחצוצרות בשעת הקרבן והלויים אומרין שירה, שנאמר 'וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשים ותקעתם בחצוצרות'.

32 עיין ברמב"ן (במדבר י, ו) שהבחין מהותית בין תרועה המוזכרת בעתות צרה לבין תקיעה בימי שמחה: "תרועה יתקעו למסעיהם" - כבר פירשתי בסדר אמור אל הכהנים כי התרועה רמז למדת הדין... וכתוב 'וכי תבאו מלחמה בארצכם וגו' והרעותם', ועל כן אמר משה... ובהקהיל את הקהל - ראויים לתקיעה, כי הפשוטה רמז למדת רחמים... וכתוב 'וביום שמחתכם ובמועדיכם ותקעתם', כי המלחמה לתרועה והמועדים והשמחה לרחמים".

מדוע לא כתב הרמב"ם: "מצות עשה מן התורה לתקוע בחצוצרות במועדים בשעת הקרבן" כדרכו בכל מקום?! זאת ועוד, בהקדמתו להלכות כלי המקדש הרמב"ם לא ציין שיש בכללן מצוות עשה לתקוע בחצוצרות במועדים.

ואשר נראה בזה, שהרמב"ם ב"ד החזקה דבק בשיטתו המופיעה בספר המצוות שאין כאן אלא מצוות עשה אחת, ומאחר שכבר מנאה בהלכות תעניות לא חזר הרמב"ם לציין כמצוות עשה בפני עצמה בהלכות כלי המקדש.

כדי להסביר את שיטת הרמב"ם, כתב המגיד משנה:

ונראה שדעתו ז"ל שהמצוה היא אחת כללית. לתקוע בחצוצרות במקדש בעת הקרבנות ובעת הצרות בין במקדש בין בגבולין, ואין ראוי למנותן בשתי מצוות. ועוד צ"ע.

כלומר, אין כאן אלא מעשה מצווה אחד שהוא תקיעה בחצוצרות. אמנם יש שני מחייבים שונים, ואולי אף הפוכים, למצווה זאת, אך אף על פי כן, באשר למניין המצוות אין כאן אלא מצווה אחת. המגיד משנה עצמו מציין כי פירוש זה דחוק, אולם בהמשך נבאר כי יש לדחות אותו לגמרי.

על מנת להסביר את הקושי בתירוץ המגיד משנה, יש לדון במהות מצוות חצוצרות.

נתחיל בדברי הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות (שורש א), בנסינו להסביר מדוע מנה בעל הלכות גדולות את מצוות הלל כאחת מתרי"ג מצוות:

ועל כל פנים יאמרו שהלל זה עצמו מוקדם לדוד והנראה מדבריהם שהוא מן התורה. כמו שפירשתי, ויהיה הלכה למשה מסיני; או שהוא בכלל השמחה שנצטוינו בה, כמו שכתוב 'וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם ועל זבחי שלמיכם'. כי עיקר השירה בפה וכלי לבסומי קלא הוא.

הרמב"ן מזהה את מצוות חצוצרות במועדים עם מצוות הלל,³³ ונימוקו עמו: "עיקר השירה בפה וכלי לבסומי קלא הוא". לפי הרמב"ן, תקיעה בחצוצרות מצטרפת עם שירת הלויים לקיום אחד של שירה.³⁴ כעין זה מצאנו לגבי החיוב להריע בחצוצרות בעתות צרה.

33 עיין ברמב"ן על התורה (ויקרא כג, ב) שראה הלל ביום מועד כקיום של 'מקראי קדש'.

34 אין הכרח לומר שהרמב"ם, שהשיג על הבה"ג, חולק על ההבנה שמהות מצוות חצוצרות בימי שמחה היא שירה. יתכן שלפי הרמב"ם אין מכאן מקור למצוות הלל משום שהיא מצוות קריאת פרקי הלל שבספר תהילים, ואינה קשורה למצוות שירה שבמקדש. לעומת זאת, הרמב"ן ראה את

בהשגותיו לספר המצוות, הרמב"ן חולק על הרמב"ם שמנה תפילה כמצוות עשה. הרמב"ם (עשה ה) הביא ראיה לשיטתו מהספרי:

ולשון ספרי: 'ולעבדו זו תפילה'. ואמרו גם כן: 'ולעבדו זה תלמוד'.

הרמב"ן (השגותיו לספר המצוות שם) דחה ראיה זו בזה הלשון:

ומה שדרשו בספרי 'ולעבדו זה התלמוד' דבר אחר 'זו תפלה' - אסמכתא היא, או לומר שמכלל העבודה שנלמוד תורה ושנתפלל אליו בעת הצרות ותהיינה עינינו ולבנו אליו לבדו כעיני עבדים אל יד אדוניהם. וזה כענין שכתוב 'וכי תבאו מלחמה בארצכם על הצר הצורר אתכם והרעותם בחצוצרות ונזכרתם לפני ה' א-להיכם', והיא מצוה על כל צרה וצרה שתבא על הצבור לצעוק לפניו בתפלה ובתרועה.

גם כאן הרמב"ן רואה את עיקר מצוות חצוצרות לא בעצם התרועה אלא בליווי התפילה והצעקה.

נקודה זו עומדת גם במרכז שיטת הרמב"ן בדרשתו לראש השנה, בדין תקיעה על סדר הברכות. הרמב"ן דן במנהג אשר היה נפוץ בימיו לתקוע תשר"ת למלכויות, תש"ת לזיכרונות ותר"ת לשופרות. והקשו כל הראשונים שממה נפשך לא יוצאים ידי חובה בסדר כזה (תוספות ראש השנה לג, ב):

ועל מנהג שלנו היה תמיה ר"ת, דקשר"ק של מלכויות וקש"ק דזכרונות וקר"ק דשופרות סותרין זה את זה, דאי גנח ויליל כולוהו בעי למיעבד קשר"ק, ואי גנח לחוד כולוהו בעי למיעבד קש"ק ואי יליל כולוהו קר"ק?

הרמב"ן (בדשתו) תירץ קושיה זו בדרך ייחודית ונועזת:³⁵

למדנו, דכיון דאין אדם חייב בתקיעות בתענית אלא חובת ברכות היא שמתריעין בהן, כדי שתעלה תפלתינו בתקיעה, די להם בתקיעה כל שהו. הלכך בראש השנה נמי, כיון שיצאנו ידי חובת תקיעות של תורה מיושב ולא נשאר עלינו אלא חובת ברכות שתקנו בהן תקיעות כדי שיעלה זכרונינו לטובה בשופר, הוה ליה כתעניות, ובתקיעות כל שהו יוצאין ידי התרעה של ברכות. ודי שיאמר באחת תקעו ובאחת הריעו וליכא הפסק ופסול כלל,

מצוות הלל כהרחבה של מצוות שירה שבמקדש, כמבואר שם בספר המצוות. הראשונים העלו מספר פתרונות לקושיה זו. עיין: תוספות שם; רי"ף ראש השנה י, ב באלפס; בעל המאור שם יא, א; מלחמות ה' שם.

אלא שרצו הראשונים לתקוע על סדרן הואיל ואין התוספת פוסל כאן כלל. וזה ענין הגון ומתוקן מאד, ובמחילה מן המחברים.³⁶

הרמב"ן מחדש שדין תקיעה על סדר הברכות אינו מהווה קיום במצוות שופר של ראש השנה, כי אם בברכת מלכויות, זכרונות ושופרות. בכך הדבר דומה למצוות תקיעה בחצוצרות בעתות צרה; כלומר, תפקיד התקיעה בראש השנה הוא ללוות את הברכות, כדין תרועה בחצוצרות בעתות צרה, כאשר עיקר הקיום הוא צעקה ותפילה, וכדין מצוות התקיעה בימי שמחה, שאז עיקר המצווה היא הלל ושירה.

מדברי הרמב"ם (תעניות א, א) נראה שהוא מסכים עם הרמב"ן בסוגיה זו:

מצות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבא על הצבור, שנאמר 'על הצר הצורר אתכם והרעותם בחצוצרות'.

הרי שמהות המצווה אינה התקיעה בחצוצרות אלא הצעקה והתפילה המתלוות אליה. ועיין ברמב"ם בהלכות כלי המקדש (ג, ה) שכתב:

בימי המועדות כולם ובראשי חדשים היו הכהנים תוקעים בחצוצרות בשעת הקרבן והלויים אומרין שירה, שנאמר 'וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרות'.

הרי שהרמב"ם כלל את קיום מצוות תקיעה בחצוצרות עם דין שירת הלויים, ומשמע שעיקר הקיום של תקיעה בחצוצרות בימי שמחה הוא שירה.³⁷

מאיך גיסא ראינו לעיל, כי המגיד משנה מבסס את תירוץ הקושי ברמב"ם על ההבנה שעיקר המצווה הוא מעשה התקיעה; ולכן אפשר לכלול את תקיעת החצוצרות כמצווה אחת, בין במועדים ובין בעת צרה, על אף ההבדל המחייב. לפי המהלך שניסינו לבסס, שעיקר המצווה לדעת הרמב"ם אינה התקיעה, חזרה שאלת המגיד משנה למקומה: מדוע כלל הרמב"ם את החיוב של שירה והלל במועדים יחד עם החיוב של צעקה בעת צרה?

נראה לבאר את שיטת הרמב"ם על פי מה שכתב בהלכות תעניות (א, ב-ג):

ודבר זה מדרכי התשובה הוא, שבזמן שתבוא צרה ויזעקו עליה ויריעו

36 למעשה, המחברים החולקים על הרמב"ן אינם חייבים לחלוק על הבנתו בנוגע למצוות תרועה בחצוצרות. ייתכן כי לדעתם דין תקיעה על סדר הברכות הוא קיום במצוות שופר עצמה ולכן נדרשים גם שם פרטי דיני התקיעה.

37 להרחבה עיין בחדושי הגר"מ והגר"ד (לולב ח, יב).

ידעו הכל שבגלל מעשיהם הרעים הורע להן, ככתוב 'עונותיכם הטו' וגו'. וזה הוא שיגרום להם להסיר הצרה מעליהם. אבל אם לא יזעקו ולא יריעו אלא יאמרו דבר זה ממנהג העולם אירע לנו וצרה זו נקרה נקרת, הרי זו דרך אכזריות וגורמת להם להדבק במעשיהם הרעים ותוסיף הצרה צרות אחרות. הוא שכתוב בתורה 'והלכתם עמי בקרי והלכתי עמכם בחמת קרי', כלומר כשאביא עליכם צרה כדי שתשובו, אם תאמרו שהוא קרי אוסיף לכם חמת אותו קרי.

מדברים אלו עולה שתרועה בחצוצרות וצעקה בתגובה לצרה מבטאים שניהם הכרה ביד ה' הפועלת בעולם. לכן, אם לא נצעק ולא נריע כשניתקל במאורעות כאלו הרי יש בזה משום הכחשת יד ה' ואמירה שהכל מקרה. באופן דומה, החיוב לתקוע בחצוצרות ולשיר ולהלל בימי שמחה מבטאים את ההכרה ביד ה', כאשר היא מתגלית בטבע, בהיסטוריה או בהווה.³⁸ ובכן, מי שאינו שר ואינו מהלל בשעת שמחה וישועה, הרי זה כמי שמכחיש שמאת ה' הייתה זאת.³⁹

מצוות חצוצרות במשנת הרמב"ם היא אכן מצווה אחת הכוללת בתוכה תקיעה בחצוצרות בימי שמחה יחד עם תרועה בהן בעתות צרה. היא מצווה המכנסת תחת קורת גג אחת: גם אמירת סליחות ותחנונים בשעות משבר, וגם שירה והלל בימי מועד. הבריח התיכון המחבר בין הקצוות הללו, הוא החיוב להגיב בתגובה דתית ליד ה' המתגלה בעולמנו.⁴⁰

38 עיין בספר החינוך (שפד), שכלל תקיעה במלחמה יחד עם תקיעה במקדש על הקרבן. אמנם, שיטתו מחייבת הסבר אחר, שכן לפי החינוך החיוב במקדש הוא כל יום. ועיין שם שכתב: "משרשי המצוה, לפי שבשעת הקרבן היו צריכין לכוון דעתם יפה בענינו כמו שידוע שהוא נפסל במחשבות ידועות, וגם כן צריך הקרבן כוונה שלמה לפני אדון הכל שציונו עליו, וגם כן בעת הצרה צריך האדם כיוון גדול בהתחננו לפי בוראו שירחם עליו ויצילהו מצרתו, ולכן נצטוו בתקיעת החצוצרות בעתים אלה".

דברינו הם לפי שיטת הרמב"ם (כלי המקדש ג, ה), שלשיטתו חיוב תקיעה על הקרבן אינו אלא בימי מועד ובראשי חודשים. ועיין ספרי (בהעלותך, פייסקה יט) וכן אבן האזל (תמידין ומוספין ו, ו). עיין בסנהדרין (צד, א): "ביקש הקדוש ברוך הוא לעשות חזקיהו משיח, וסנחריב גוג ומגוג. אמרה מדת הדין לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם! ומה דוד מלך ישראל שאמר כמה שירות ותשבחות לפניך - לא עשיתו משיח, חזקיהו שעשית לו כל הנסים הללו ולא אמר שירה לפניך - תעשהו משיח?"

40 הקשר בין סליחות להלל בא לידי ביטוי כאשר יגון נהפך לשמחה ואבל ליום טוב, כפי שכתב מו"ר הרב עמיטל זצ"ל: "מתוך אותה חובה של צעקה שאנחנו מצוים עליה עולה חובה אחרת - חובת ההודיה. זועקים ומתריעים וצמים - אומר הרמב"ם - וכשבאה תשועה וגשמים יורדים אומרים הלל להקב"ה" (המעלות ממעמקים [אלון שבות תשל"ד], עמ' 17).

5. "וְיָעַת צָרָה הִיא לְיַעֲקֹב וּמִמֶּנָּה יוֹשָׁע"

פתחנו את דברינו בניסיון לבחון מחדש דינים והלכות שהפכו אקטואליים במציאות הקיימת בשובנו לארץ הקודש. עסקנו בעיקר במלחמת עזרת ישראל מיד צר, ונוכחנו לדעת שהתגובה להתקפת אויב וצר על כלל ישראל היושב בארצו מורכבת היא.

מצד אחד, כל ישראל מחויבים להתגייס ולבוא לעזרת אחיהם המותקפים, על פי הכלל 'הבא להורגך השכם להרגו'. חיוב זה מושרש במישור האנושי-הלאומי, ומבטא את זכותנו לחיות בארצנו. אולם, בד בבד עם החיוב לערוך מלחמה המופנית כלפי חוץ נגד הצר הקם עלינו, אירוע כזה מחייב את העם גם לתגובה דתית, הנובעת מההכרה שמפי עליון תצא הרעות והטוב. הכרה זו מחייבת צעקה, על מנת שיידעו הכל שבגלל מעשיהם הרעים הורע להן, ו"דבר זה מדרכי התשובה... וזה הוא שיגרום להם להסיר הצרה מעליהם" (רמב"ם תעניות א, ב).

ראינו אפוא שהתגובה המשולבת והשלמה בנידון דידן ניצבת ארצה, אולם ראשה מגיע השמימה. היא מחייבת התייחסות ערכית למציאות האנושית, אך אינה מתמצית בהתייחסות זו אלא דורשת גם עלייה לעולמות נשגבים. רק כאשר שני דרכי הפעולה הולכים יחדיו, יקוים בנו הכתוב: "וְנִזְפְּרְתֶם לְפָנַי ה' אֱ-לֹהֵיכֶם וְנוֹשַׁעְתֶם מֵאִיְבֵיכֶם" (במדבר י, ט).